

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Ramazan QAFARLI

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: ramazanqafar@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.1.3>

**XAOS – KOSMOLOGİYADA NİZAMSIZLIQ VƏ
QARMAQARIŞIQLIQDIR
(“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” əsasında)
XÜLASƏ**

Bu məqalədə xaos anlayışının kosmologiya və mifologiyadakı yeri, funksiyası, eləcə də müxtəlif mədəniyyətlərin yaradılış miflərindəki təqdim formaları təhlil olunur. Müqayisəli şəkildə qədim Yunan, Skandinaviya, Misir, Mesopotamiya, Çin, Hind və Türk mifologiyalarında xaosun təsviri araşdırılır. Əsas diqqət türk mifoloji sistemində xaosun "ibtidai su", "qaranlıq", "boşluq" və sosial nizamsızlıq formaları ilə təqdiminə yönəldilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları nümunəsində sosial və mənəvi xaosun obrazlar, motivlər və strukturlar vasitəsilə necə poetikləşdirildiyi göstərilir. Məqalədə xaosun yalnız kosmoqonik deyil, həm də sosial-mədəni xaos formasında mövcudluğu və onun aradan qaldırılması yolları qəhrəmanlar və yaradıcı güclər vasitəsilə şərh olunur.

Açar sözlər: xaos, mifologiya, türk dastanları, kosmoqoniya, sosial nizamsızlıq, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”

**CHAOS IS DISORDER AND CONFUSION IN COSMOLOGY
(Based on “Kitabi-Dede Gorgud” and “Koroghlu”)
ABSTRACT**

This article examines the concept of chaos in cosmology and mythology, analyzing its functions and forms across different cultures' creation myths. The study presents a comparative overview of chaos as depicted in Ancient Greek, Scandinavian, Egyptian, Mesopotamian, Chinese, Indian, and Turkic mythological systems. Special emphasis is placed on the representation of chaos in Turkic tradition through elements such as “primordial water,” “darkness,” “emptiness,” and social disorder. Using *The Book of Dede Korkut* and *Koroghlu* epics as primary examples, the paper explores how social and spiritual chaos is poetically expressed through images, motifs, and narrative structures. Chaos is interpreted not only as a cosmogonic condition but also as a form of social-cultural disorder, which is eventually overcome through heroes and creative divine forces.

Keywords: chaos, mythology, Turkic epics, cosmogony, social disorder, *The Book of Dede Korkut*, *Koroghlu*

**ХАОС – БЕСПОРЯДОК В КОСМОЛОГИИ И
ЭТО СМЕСЬ
(По мотивам книги «Дедэ Горгуд и Кёроглу»)
РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматривается понятие хаоса в космологии и мифологии, а также его функции и формы в мифах о сотворении мира различных культур. В сравнительном аспекте анализируются представления о хаосе в древнегреческой, скандинавской, египетской, месопотамской, китайской, индийской и тюркской мифологиях. Особое внимание уделено

тюркской мифологической традиции, где хаос выражается через образы «первозданной воды», «тьмы», «пустоты» и социального беспорядка. На примере эпосов *Китаби-Дедэ Горгуд* и *Кёроглу* исследуется поэтизация социального и духовного хаоса через образы, мотивы и сюжетные структуры. Хаос представлен не только как космогоническое состояние, но и как форма социокультурного беспорядка, преодоление которого осуществляется героями и творческими силами.

Ключевые слова: хаос, мифология, тюркские эпосы, космогония, социальный беспорядок, *Китаби-Дедэ Горгуд*, *Кёроглу*

Хаос – kosmologiya və mifologiyada ilkin, qarmaqarışıq, nizamsız, formalaşmamış vəziyyəti ifadə edən anlayışdır. Xaos, ümumiyyətlə, kainatın yaranmasından əvvəlki sonsuzluq, boşluq, qaranlıq və ya qeyri-müəyyən substansiya kimi təsvir olunur. Müxtəlif dünya xalqlarının mifoloji sistemlərində xaos fərqli formalarda öz əksini tapır.

Fərqli mifoloji sistemlərdə xaos:

1. Qədim Yunan mifologiyasında xaos (Χάος) ilkin, ibtidai varlıqdır və o, dünyanın başlanğıcında mövcud olmuşdur. Xaosdan Nyuks (gecə), Ereb (qaranlıq), Qaya (Yer), Tartar (dərnlilik) və Eros (sevgi) yaranmışdır. Xaos boşluq və qaranlıq kimi təsvir olunur.

2. Skandinaviya mifologiyasında xaos Ginnunqaqap (ilahi boşluq) adlanır. O, iki ilkin dünya - buzlu Niflheim və odlu Müsfelheim arasında yerləşən boşluqdur. Bu boşluqda ilk varlıq – Ymir adlı nəhəng və Audumbla adlı inək yaranır. Tanrılar Ymirin bədənindən dünya qururlar.

3. Qədim Misir mifologiyasında - misirlilərin kosmoloji təsəvvüründə xaos Nun adlanır. Nun ibtidai sular kimi təsəvvür olunur və dünya bu xaotik sulardan yaranır. Onun içindən Atum adlı ilk tanrı çıxır və digər tanrıları (Şu, Tefnut, Geb, Nut) yaradır.

4. Mesopotamiya (Babil və Akkad) mifologiyasında xaos Tiamat adlı ilahi varlıq şəklindədir. O, ilkin duzlu suyu təmsil edir və dünya yaranmadan əvvəl mövcud olan nəhəng ibtidai varlıqdır. Tanrı Marduk Tiamatı öldürərək onun bədənindən səma və yeri yaradır.

5. Çin mifologiyasında xaos Huntu (混沌) və ya ibtidai yumurta kimi təsvir olunur. Xaosun içində Pangu adlı ilk varlıq yatır. O, 18 min il yatdıqdan sonra oyanır, yumurtanı parçalayır, ondan səma və yeri ayırır.

6. Türk və Altay mifologiyasında xaos su ilə əlaqələndirilir. Tengri və Erlik kimi tanrılar yaranmazdan əvvəl dəniz və qaranlıq var idi. Ülgenlə Erlik ilkin suların içində yaradılış prosesini başlamışdılar.

7. Hind mifologiyasında xaos Mahapralaya adlanır. O, kainatın dövrü olaraq məhv olduğu və yenidən yarandığı mərhələdir. Xaosun içindən tanrı Brahma meydana gəlir və yaradılış başlayır.

Demək olar ki, ümumi təhlilə görə, bütün mifoloji sistemlərdə xaos ibtidai vəziyyət, formalaşmamış dünya kimi təsəvvür olunur, bəzən su (Nun, Tiamat),

boşluq (Xaos, Ginnunqaqap), qaranlıq (Nyuks, Mahapralaya) şəklində təcəssüm etdirilir. Xaosdan sonra yaradıcı tanrılar meydana çıxır və kainatı qururlar.

Türk dastanlarında xaos anlayışı birbaşa “*chaos*” kimi deyil, əsasən ilk yaranış, suyun içindəki ibtidai nizamsızlıq və qaranlıq, boşluq kimi təsvir olunur. Türk və Altay mifologiyasında kosmoqonik təsəvvürlərdə xaosun elementləri müxtəlif dastanlarda fərqli formalarda özünü göstərir.

1. Altay türklərinin “Yaradılış dastanı” xaosun təsviri baxımından çox maraqlıdır. Bu dastana görə, kainat yaranmazdan əvvəl qaranlıq və dərin su var idi. İlk varlıq olan Ülgen suyun üzərində uçur, lakin altını görə bilmir. Sonra Erlik (şər qüvvə) suyun içindən çıxır və yaradılış başlayır. Burada xaos sonsuz su və qaranlıq boşluq kimi təqdim olunur.

2. “Oğuz Xağan” dastanında xaos birbaşa təsvir olunmasa da, Oğuz Xağanın “ışıq içində” doğulması xaotik qaranlıqdan nurun çıxması kimi yozula bilər. Onun ilk sözlərinin günəş və ayla bağlı olması, kainatın ilk dövrlərində xaotik vəziyyətdən nizama keçid kimi şərh edilə bilər.

3. “Ərgeneqon” dastanında xaos boşluq və çətinliklər şəklindədir. Türklər düşmənlər tərəfindən məhv edildikdən sonra dağlar arasında sıxışmış qalırlar, yəni bir növ xaotik bir vəziyyətdə olurlar. Daha sonra dəmir dağ əridilir və xalq yeni həyata başlayır. Burada xaosdan çıxış – yeni yaradılış prosesi kimi təqdim olunur.

4. “Manas” dastanında xaos anlayışı daha çox anarxiya, düşmənlik və dünya nizamsızlığı şəklində əks olunur. Manas dünyaya gələndə xalq xaos içindədir – qanlı döyüşlər, düşmən hücumları davam edir. Manasın gəlişi ilə nizamsızlıq yerini düzənə verir.

5. Tufan mifləri və su xaosu. Bəzi Türk miflərində dünya su tufanı ilə məhv olur və yenidən qurulur. Bu miflərdə xaos su və qaranlıq şəklində təsvir olunur. Məsələn, Yakut miflərində tanrı Ürüng Ayı Toyon ilkin xaosu aradan qaldıran yaradıcı qüvvə kimi göstərilir.

Ümumi nəticə və müqayisə göstərir ki, türk miflərində xaos əsasən “su” və “qaranlıq” kimi təsvir olunur.

- Qərb miflərində xaos boşluq və zülmət kimi verilir (Xaos, Ginnunqaqap), amma türklərdə əsasən ibtidai su var.

- Xaosdan çıxış və yaradılış prosesi adətən tanrılar və qəhrəmanlar vasitəsilə olur (Ülgen, Oğuz Xağan, Manas və s.).

- Dastanlarda xaos təkcə kosmoqonik deyil, sosial xaos (qarışıqlıq, savaş, düşmənçilik) kimi də göstərilir.

“Ktabi-Dədə Qorqud”da və “Koroğlu” dastanını detallı, misallar, parçalar gətirməklə geniş təhlil edək.

Hər iki eposun strukturunda xaosun müxtəlif formaları özünü göstərir. “Kıtabi-Dədə Qorqud”da və “Koroğlu” dastanında xaos birbaşa “ibtidai xaos” (kos-

moqonik kaos) kimi deyil, sosial kaos, nizamsızlıq, düşmənçilik və qəhrəmanın kaosdan nizam yaratması kimi təsvir olunur.

Gəlin hər iki dastanı ayrı-ayrılıqda konkret nümunələrlə və parçalara detallı şəkildə analiz edək.

I. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda kaosun təsviri:

1. Kosmoqonik və mifoloji kaosun izləri. “Kitabi-Dədə Qorqud”da yaradılışla bağlı açıq-aşkar bir mifoloji struktur yoxdur, lakin dastanda kaosun ilkin elementi – su və qaranlıq motivi var. Bu motiv aşağıdakı epizodlarda özünü göstərir:

*“Yüksək-yüksək böyük dağdan daş yuvarlansa,
Öz dizini-oyluğunu qarşısına tutan mənəm.
Fironun sütunu tək* yerdə yüklər qalansa,
O tayları dizi ilə tutub duran Qazan mənəm.
Böyük-böyük bəylərin oğlanları dalaşanda
Qamçı altına salıb döyən-vuran Qazan mənəm.
Uca dağda dolu yağsa, qara-qatı duman dursa,
Qaracığ atın qulaqları çovğunluqda görünməsə,
Bələdçisiz qorxu çəkən igidlər də yol yanılsa,
Bələdçisiz yol tanıyan, yol bacaran Qazan mənəm.
Yeddi başlı əjdahaya rast gəlib yetişdim.
heybətindən, qorxusundan bu sol gözüüm yaşardı.
«hey gözüüm, bir ilanda nə var belə, qorxdun — dedim.
Mən onda da «ərəm, bəyəm» deyərə öyünmədim.
Çox öyünən kişilərdə bir kişilik görmədim.”*

Fir'onun sütunu... — Quranda (38-ci surə) qədim Misir hökmdarı Fir'on «sütunların sahibi» allandırılır.

Yaxud:

*“Qayalıqda salınmışdı kafirin bir şəhəri,
Əmmanın sularında yuyunur sahilləri.
Sağa-sola çırpınıb baş vurur üzgüçülər,
Su dibində fırlanıb dönürdü dənizçilər.
«Tanrı mənəm!» deyirlər su dibində azğınlar.
Düzü qoyub, tərsini söyləyir qız-gəlinlər.
Qızıl aşıq oynadır Sançıdanın bəyləri;
Altı dəfə oğuzlar getdi, ala bilmədi.
Altı nəfər igidlə ora mən Qazan getdim.
Altı gündə qalanı mən aldım, məğlub etdim.
Kilsəsini yıxaraq, yerində məscid tikdim, dua-namaz oxutdum.
Qızını-gəlinini ağ köksümdə oynatdım, bəylərini qul etdim.
Mən onda da «ərəm, bəyəm» deyərə öyünmədim!..”*

Bu parça bir növ mifik kaosun strukturu kimi görünür. Burada “Yüksək-yüksək böyük dağ” və “Əmmanın suları”, yəni Hind okeanının suları (ibtidai kaosun torpaq-dağ və su elementi), “Qamçı altına salıb döyən-vuran”, “Yeddi başlı əjda-

haya rast gəlib yetişdim”, *“Altı gündə qalanı mən aldım”* (formalaşma), qara ağac (həyat ağacı), qara su (dərindən bilinməyən kaos) kimi arxetipik simvollar mövcuddur. Bunu digər mədəniyyətlərlə müqayisə etsək:

- Türk-Altay mifologiyasında ilkin kaos suların içində baş verir.
- Babil mifologiyasında Tiamat ilkin kaos suları idi.
- Skandinav miflərində Ginnunqaqap boşluğu kaos kimi təsvir olunur.

Bu, onu göstərir ki, “Dədə Qorqud” dastanında da kaosun ilkin formaları var və yaradılış mifi kimi ən açıq simvollarından biridir. Təpəgöz nizamsız, yırtıcı, insanlıqdan uzaq bir varlıqdır və onun mövcudluğu insan aləmi üçün kaos deməkdir.

“Oğuz elinə qənim oldu, əhlini yedi, malını taladı.”

Təpəgöz xaoitik gücü təmsil edir və Basat onu öldürərək nizamı bərpa edir. Burada kaosdan nizama keçid var – Basat xaosu məhv edərək insan dünyasının tarazlığını bərpa edir.

II. “Koroğlu” dastanında kaos və onun aradan qaldırılması. “Koroğlu” dastanında kaos açıq şəkildə sosial və siyasi kontekstdə təsvir edilir. Burada əsas xaoitik elementlər bunlardır:

- Zalım hökmdarlar və haqsızlıq.
- Düşmən basqınları və nizamsızlıq.
- İnsanların itaətkarlığı və qorxusu.
- Koroğlunun xaosu nizama çevirmədə rolu.

1. Sosial kaosun başlanğıcı: qurbanın haqsızlığa uğraması. Dastanın əsas başlanğıcı Koroğlunun atası Alı kişinin zalım hökmdar tərəfindən haqsız yerə cəzalandırılmasıdır. Burada zalım hakimiyyət xaosu yaradan gücdür. Hasan xanın Alı kişinin gözlərini çıxarması ilə kaos başlanır, çünki ədalət pozulur, haqq tapdalanır və xalq qorxu içində qalır.

2. Koroğlunun xaosu məğlub etməsi: cəngi və döyüşləri. Koroğlu öz dəstəsini toplayaraq sosial kaosun yaradıcısı olan zalım hökmdarlara qarşı mübarizə aparır. Burada onun apardığı döyüşlər xaosu aradan qaldırmaq üçündür.

Koroğlu xaoitik gücləri məhv edərək yeni düzən yaradır. Maraqlıdır ki, bu, eyni zamanda bu “xaosa qarşı” başqa “kaosun yaradılması” da sayılır – çünki Koroğlu özü də hakimiyyətə meydan oxuyur və əslində köhnə sistem üçün o da kaos yaradan bir qüvvədir.

3. Nizam və kaosun davamlı dövrü. “Koroğlu” dastanında kaos və nizam bir-birini əvəzləyən hadisələr kimi təsvir edilir. Koroğlu bir düşməni məğlub etdikdə, yenisi ortaya çıxır. Bu, sosial kaosun heç vaxt tam məhv edilmədiyini, sadəcə nəzarət altına alındığını göstərir.

Nəticə: “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarında kaosun müqayisəsi:

XÜSUSİYYƏTLƏR	“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”	“KOROĞLU”
Xaosun forması	Kosmoqonik, mifik və sosial kaos	Sosial və siyasi kaos
Başlıca kaos gücü	Təpəgöz, düşmənlər, daxili çəkişmələr	Zalım hakimiyyət, haqsızlıq
Xaosdan nizam yaradan	Basat, Dədə Qorqud, Oğuz igidləri	Koroğlu və onun dəstəsi
Xaosun aradan qaldırılması	Şəxsi qəhrəmanlıq və tanrısız müdaxilə	İnqilabi mübarizə və xalq dəstəyi
Davranış modeli	Mifik qəhrəman modelinə uyğundur	Sosial üsyan modelinə uyğundur

Müqayisə göstərir ki, “**Dədə Qorqud**” mifoloji və qəhrəmanlıq aspektindən xaosu nizamlayır, “**Koroğlu**” isə xaosu sosial müstəvidə qəbul edir və onunla mübarizə aparır.

XAOSUN BƏDİİ YARADICILIQDA, YAZILI ƏDƏBİYYATDA İZLƏRİ

I. Xaosun poetik düşüncəyə təsiri. Poeziyada kaos anlayışı əsasən düzensizlik, qeyri-müəyyənlik, duyğuların qarışıqlığı və kosmik xaosun insana təsiri kimi ifadə olunur. Türk dastanlarında bu, həm ritm, həm simvolizm, həm də sözlərin yaratdığı atmosfer vasitəsilə verilir.

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” şeirlərindəki xaosun klassik poeziyaya təsiri olmuşdur. “Dədə Qorqud” bəylikdəki şeirlər əsasən xaos və təhlükəli hadisələr zamanı oxunur. Məsələn üçün, qəhrəman çətin vəziyyətə düşəndə və ya döyüşlər zamanı ritmik, bəzən də qafiyəli dualar, epik çağırışlar edilir. Məsələn:

*“Altmış tutamlıq nizəni mənə ver!
At alaca qalxanını, mənə ver!
Böyük, iti, polad qılıncını mənə ver!
Oxqabından səksən oxunu mənə ver!
Ağ tozluca tutacaqlı bərk yayını mənə ver!
Gedim kafirin qolundakı şahinini öldürüm.
Paltarımın qolu ilə alnımın qanını silim.
Ölərsəm, qoy sənin uğrunda mən ölüm!
Allah qoyarsa, evini mən xilas eləyim!”*

Şeir parçasında xaosun ritmik təsviri açıq-aşkardır:

- ✓ Tez-tez təkrarlanan sözlər – xaosun yaratdığı stress və gərginlik hiss edilir.
- ✓ Qarşıdurma motivi – nizamsız bir mübarizənin içində qəhrəmanın özünü ifadə etməsi.

✓ Qan, ağlamaq, başsız qalmaq (baş kəsmək, qan tökmək) – xaotik vəziyyətə insan psixikasına təsirini nümayiş etdirir.

Eyni strukturu Təpəgözlə döyüş zamanı, Uruzun, Qazanın külfətinin düşmənlər tərəfindən qəfil hücumla əsir alındığı epizodlarla da görürük. Xaosun kulminasiya nöqtəsində qəhrəmanlar ağılar, döyüş nəğmələri oxuyur, soy-soylayırlar, dualar edirlər. Bu, xaosun şeirlərin formasına və emosional yükünə təsir etdiyini göstərir.

2. “Koroğlu” dastanında xaos və şeir. “Koroğlu” dastanında xaosun poeziyaya təsiri fərqli formada özünü göstərir. Burada əsas element qəzəb, üsyan və inqilabi şüarlarla ifadə edilən xaosdur. Məsələn:

*“Dəlilərim, bu gün dava günüdür,
Müxənnət ölkəsi talanmaq gərək.
Qoç igidlər vuruşundan bəllidir,
Şərbət tək qanına qalanmaq gərək.”*

*Mərd igidlər nəyə çəksin davada,
Şahin kimi şikar tutsun yuvada.
Misri qılınc cövlan vursun havada
Bağırsaq cəmdəyə dolanmaq gərək.*

*Koroğlu içəndə düşman qanını,
Mərd meydanda nərəsindən tanını.
Qırın vəzirini, tutun xanını,
Leş-leşin üstünə qalanmaq gərək!”*

Burada xaos hər şeyin nizamsız və keçici olduğu bir dünya kimi təsvir edilir.

✓ “Müxənnət ölkəsi” – xaosun hakim olduğu bir yer.

“Misri qılınc cövlan vursun havada” – qəhrəmanın xaos meydan oxuması.

✓ Ritm və təkrarlama – xaotik enerjini ifadə edən güclü üslub.

Qoşmada xaos yalnız hadisələrdə deyil, həm də şeirin strukturunda hiss olunur. Koroğlu döyüşə girdikdə onun dediyi qoşmalar və gəraylılar xaosun içində yaradılan nizama bənzəyir.

II. Dastanların psixoloji strukturu və xaosun qəhrəmanlara təsiri. Əsas məqam dastan qəhrəmanlarının xaos içindəki psixoloji transformasiyasıdır. Bütün qəhrəmanlar xaotik bir mühitdən keçərək şəxsiyyətlərini formalaşdırırlar.

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” və xaosun psixoloji təsiri. Eposda qəhrəmanların əsas inkişafı xaotik vəziyyətlərdən doğur.

Basat və psixoloji keçid. Basatın Təpəgözlə mübarizəsi psixoloji olaraq xaos içində qəhrəmanın möhkəmlənməsini göstərir.

- İlk mərhələ: Təhlükə, qorxu, xaos.

- Aralıq mərhələ: mübarizə və mühakimə

- Son mərhələ: xaosdan çıxış – qəhrəmanın psixoloji dəyişimi.

Təpəgözlə qarşılaşanda Basatın qorxdığı hissələr açıq şəkildə verilir, lakin o, öz içində nizam yaradır və xaosa qalib gəlir. Bu, insan psixikasının xaos qarşısında möhkəmlənməsi ilə bağlı arxetipik bir motivdir.

2. “Koroğlu” və xaosun psixoloji quruluşu. Koroğlu psixoloji xaos içində böyüyən bir qəhrəmandır. O, atasının təhqir edilməsindən sonra içindəki xaosla mübarizə aparır.

Koroğlunun psixoloji inkişafı:

- Xaosun başlanğıcı: Alı kişinin təhqir edilməsi
- Daxili qarışıqlıq: Qisas istəyi və üsyan
- Xaosa uyğunlaşma: Döyüşkən ruh və liderlik
- Xaosun idarə edilməsi: Dəliləri – narazı insanları başına toplayıb öz ordusunu yaratmaq və yeni nizama keçid

Koroğlu obrazı bir qəhrəman kimi xaosu idarə etməyi öyrənən lider modelidir. O, öz dövrünün “anarxist qəhrəmanı” olaraq köhnə nizama meydan oxuyaraq yeni nizama keçid yaradır.

Ümumi nəticə və təhlili əks etdirən cədvəl:

ASPEKT	“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”	“KOROĞLU”
Şeirdə xaosun təsviri	Qəhrəmanlıq nəğmələri, epik dualar	Qəzəbli üsyan və döyüş çağırışları
Ritmik struktura təsiri	Təkrarlanan dualar və formullar	Gəraylı və qoşmaların sərt ritmi
Psixoloji qəhrəmanlıq modeli	Xaosdan qorxub ona qalib gələn qəhrəman (Basat)	Xaosu qəbul edib onu idarə edən lider (Koroğlu)
Xaosun insan psixikasına təsiri	Qorxu, mübarizə, qəhrəmanın daxili transformasiyası	Qəzəb, üsyan, xaos içində güc əldə etmək

Əsas qənaətlər: Şeirlərdə xaos ritm və poetik struktur vasitəsilə ifadə olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanları xaos içində psixoloji yetkinliyə çatırlar, “Koroğlu” isə xaosu qəbul edərək lider olur. Hər iki dastanda xaos həyatın bir mərhələsi kimi təsvir edilir – biri ona qalib gəlməyə çalışır, digəri isə onu idarə etməyə.

Xaosun mahiyyəti, xarakteri barədə S.Rzasoy yazır ki, “Xaos ölümlər dünyasıdır. Bura ölmədən gəlmək mümkün deyildir. Xaosa diri statusunda adlayan şaman/qəhrəmanlar ritual ölümə, cildləyişmə/çevrilmə ilə bu dünyaya adlayırlar” [5, s. 360]. Bu qənaətlərdə doğru olan və mübahisəli görünən faktları müqayisəli şəkildə izah etməyə çalışacağıq.

Xaos və ölümle əlaqələndirilən anlayışlar bir çox mədəniyyətin mifologiyasına əsaslanır. Burada xaosun ölülər dünyası olması, ritual ölüm və cilddəyişmə konseptləri geniş təhlil edilməli mövzulardır. Məncə, belə qənaətlər müəyyən məqamlarla doğru olsa da, bəzi aspektlərdə yanlış anlaşıla bilər. Bunu müqayisəli şəkildə izah edək.

1. *Xaos və ölülər dünyası*: Mifoloji və konseptual əsaslar. Bəzi mədəniyyətlərdə xaos ölülər dünyası ilə əlaqələndirilir, çünki ölüm həm son, həm də yenidən doğulmanın başlanğıcı kimi qəbul edilir. Bu baxış bucağında, “xaos” mütləq şəkildə ölüm və qeyri-müəyyənlik ilə əlaqələndirilə bilər.

Yunan mifologiyasında Tartar (ilkin xaos) *həyat və ölüm* arasındakı sərhədi təmsil edir. Babil mifologiyasında həmçinin Tiamat (ilk xaos və məhv olmuş dünyaların simvolu) *ölüm və yaradılışın* qarşılıqlı əlaqəsini göstərir. Əslində isə xaos ölülər dünyası kimi təqdim edilə bilməz, çünki ölüm həm bir sükunət, həm də yeni bir başlanğıc olaraq qəbul edilir. Xaosda ölüm öncəsi “dirilik” halı ilə tam əlaqə qurulmur. Yəni xaos birbaşa ölüm və ya ölü dünyası olmur, amma bir məqamda ölüm və ya keçid məkanlarının başlanğıcı kimi anlaşılır.

2. *Diri statusunda xaosa adlayan şamanlar və qəhrəmanlar*. Şaman və qəhrəmanların “xaosa diri olaraq adlanması” çox maraqlı bir məsələdir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə, rituallarda, xüsusilə şamanizmdə ölümle əlaqəli keçid mərhələləri (cilddəyişmə, ruhun yola salınması) mövcuddur. Burada “cilddəyişmə” və “çevrilmə” elementlərinin olması ritual və mistik elementlərlə əlaqəli bir keçid prosesini göstərir. Türk mifologiyasında və şamanizmində şamanlar “ruhlar dünyasına” getmək üçün bir növ “ritual ölüm” keçirirlər, yəni onların ruhu bir müddət “ölür”, daha doğrusu, bədəndən ayrılır və müəyyən missiya icra edildikdən sonra geri qayır. Bu keçid zamanı, şamanın ruhu ölülər dünyasına səyahət edərək ən müxtəlif varlıqlarla (ölüm sonrası məxluqlarla) qarşılaşır və çevrilmə (cilddəyişmə) prosesi baş verir. Altay türklərində isə şamanlar ölü dünyaya keçid etmək üçün öz bədənələrini məhv edib (bir növ “ritual ölüm” keçirərək) bu dünyadan o biri dünyaya “keçid” alırlar. Burada “cilddəyişmə” və “çevrilmə” mütləq şəkildə bir dönüşüm, qayıdış prosesidir və ölümün tam mənasında baş verməsi deyildir. Şamanın “diri olaraq” o dünyaya keçməsi, əslində onun ölüm və həyat arasındakı sərhədi adlanması deməkdir. Yəni burada real ölümdən danışırıq, sadəcə, bir mifik keçid mərhələsi, ritual dəyişməsinin baş verməsini nəzərə çatdırırıq.

3. *“Ritual ölüm” və “cilddəyişmə” anlayışlarının qarşılıqlı münasibəti*. Bəzi mədəniyyətlərdə ritual ölüm və cilddəyişmə anlayışları müəyyən bir yenidən doğulma prosesinə işarə edir. Bu, ölülər dünyası ilə əlaqələndirilə bilər, amma heç də hər zaman ölümle bağlı deyil. Məsələn, Brahmanizm və Budizm kimi fəlsəfi sistemlərdə ölüm bir keçid və yenidən doğulma mərhələsidir. Qədim Yunan və Roma mifologiyasında müəyyən qəhrəmanlar və şamanlar “ritual ölüm” keçirərək ölüm və həyat arasında keçid alırlar. Bu, əslində yenidən doğulma və ruhun təmizlənməsi deməkdir. Türk mifologiyasında isə şamanın ölümle əlaqəli səyahəti əs-

lində onun “ruhunun” öldürülməsi deyil. Ona görə ki, orada bədənin ölümündən söhbət getmir, ancaq bir ruh keçidi və ya transformasiya baş verir.

4. Müqayisəli yanaşma: Bəzi mədəniyyətlərdə “Xaosun ölülər dünyası olması” kimi qənaətin irəli sürülməsi əslində miflərinin yanlış təfsirindən irəli gəlir. Çünki xaos birbaşa ölüm dünyası ilə əlaqəli deyil, sadəcə “ölüm” və “keçid” məsələləri ilə əlaqələnen anlayışa malikdir.

Mübahisə doğuran qənaətlər: “Xaosun ölülər dünyası olması” - Xaos bir məkan və ya dünya deyil, daha çox xotik bir vəziyyət, nizamsızlıqdır. Bu anlamı ölülər dünyası ilə birbaşa əlaqələndirmək yanlışdır. Xaos ölüm sonrası bir boşluq kimi təqdim olunsada, o, daha çox bir bilmədiyimiz və nizamlı olmayan vəziyyətdir. “Ritual ölüm və cildəyişmə ilə xaos keçmək” - Bəzi şamanik mədəniyyətlərdə bu, əslində ruhların keçididir. Cildəyişmə prosesi şamanın ruhunun bir “keçid” mərhələsindən başqasına keçməsi kimi anlaşılsa da, bu mütləq ölüm demək deyil.

Nəticə: Xaosun ölülər dünyası olması qənaəti müəyyən mifoloji sistemlərə uyğun ola bilər, lakin ümumiyyətlə bu, çox geniş və mürəkkəb bir anlayışdır. Mifologiyada xaos çox vaxt ölüm ilə deyil, daha çox nizamsızlıq, yaradılışın başlanğıcı və keçid məkanı kimi qəbul edilir. Şamanlar və qəhrəmanlar isə bu dünyada ritual keçidlər və cildəyişmələr vasitəsilə ölüm və həyat arasında sərhədi keçirlər. Bu, tam mənasında ölüm sayılmır.

HİND, İRAN, MISIR, ŞUMER MƏDƏNİYYƏTLƏRİ İLƏ MÜQAYISƏ. Hind, İran, Misir və Şumer mədəniyyətlərində xaos, ölüm və keçid anlayışları arasında həm oxşarlıqlar, həm də fərqliliklər mövcuddur. Hər bir mədəniyyətin özünəməxsus mifoloji sistemləri, dini inancları və ontoloji baxışları olduğu üçün, bu mədəniyyətlərdəki təsəvvürlər fərqli formalar alır. Gəlin, hər bir mədəniyyətin bu mövzulardakı yanaşmalarını müqayisəli şəkildə təhlil edək.

1. Hind mədəniyyətində (Hindizm mifologiyası) xaos və ölüm təsəvvürü. Hindizmdə xaos ilkin nirguna (şəkilə, səsə) prinsipinə, prakriti (materiya) və purusha (ruh) arasındakı mübarizəyə bağlıdır. Bu, bir növ “kosmik boşluq” olaraq qəbul edilə bilər. Şiva və Vişnu kimi tanrılar, həm yaratma, həm də dağıdıcı funksiyalarla bu nizamı qururlar. Hind mifologiyasına görə, ölüm bir “keçid”dir, çünki yenidən doğulma dövrü başlayır.

Misal: Şiva - Həm yaranmanın, həm də dağıdılmanın tanrısı olaraq, ölüm və yenidən doğulma dövrünün yaradıcı və dağıdıcı gücü hesab edilir. Bu vəziyyət müəyyən bir xaos içindəki harmoniyayı təmsil edir.

Şamanizm və cildəyişmə ilə bağlılıq. Şamanizm, xüsusilə hinduist rituallarında yayğındır. Şamanlar ruhları yönləndirmək və ölü dünyasına keçid etmək üçün “ritual ölüm” keçirirlər. Bu mərhələ cildəyişməsi və ya özünü itirmə ilə xarakterizə olunur. Onlar, bir növ “mərkəzi varlıq” olaraq, ruhları dünyaya qaytarır və onların ölü dünyadakı yolculuqlarına rəhbərlik edirlər. Bu, bir növ ritual ölümədən keçmə prosesi sayılır, amma ölümədən söz gedilmir.

2. İran mədəniyyəti (Zərdüştlük). Xaos və ölüm təsəvvürü. İranın zərdüştlük dinində xaos və ölüm anlayışları, Ahura Mazda (ışıq və yaxşılığın tanrısı) ilə Anhro Manyu (qaranlıq və pisliliyin tanrısı) arasındakı mübarizəyə bağlıdır. Bu mübarizədə Anhro Manyunun əməlləri nizamsızlıq və xaos yaratmaqdır, amma Ahura Mazda həmin xaosu yenidən nizam halına gətirir. Ölüm, günahkar ruhların mühakimə olunması və yenidən doğulmaq üçün təmizlənməsi prosesidir. Misal: Zərdüştin təlimlərinə görə, ölümün bir “keçid” olaraq qəbul edildiyi yerdə, ruhların mühakiməsi baş verir. Atəşpərəstlikdə ölümə bağlı olan əsas qayda, ruhların mühakimə edilərək ya cənnətə, ya da cəhənnəmə göndərilməsidir.

Bəs bunların şamanizm və cilddəyişmə ilə bağlılığı hansı şəkildədir? Zərdüştlük təlimlərində ritual ölümdən söz açılmasa da, ruhların keçidi və Ahura Mazda ilə əlaqə yaratmaq üçün müəyyən müqəddəs rituallar vardır. Cilddəyişmə və ya keçid mərhələsi ilə bağlı olan ən əhəmiyyətli aspekt, ruhların təmizlənməsi və yenidən doğulmasıdır.

3. Misir mədəniyyəti - xaos və ölüm təsəvvürü. Misir mədəniyyətində xaos “Şu” və “Tefnut” tanrılarının təmsil etdiyi bir vəziyyət kimi qəbul edilir. Bu vəziyyət təbii qanunlar pozulduqda yaranan qarışıqlıq və nizamsızlıq vəziyyətidir. Ölüm isə bir keçid mərhələsidir və ruhların ölü dünyasına səyahət etməsi gərəkir. Bu, çox vaxt Osiris ilə əlaqələndirilir.

Misal: Osiris və İsis: Osiris ölümün və təkrarlanan həyatın tanrısıdır (ölüb dirilmə). Onun ölümü və yenidən doğulması prosesi Misir mifologiyasında ölümdən sonra gələn yenidən doğulma simvoludur. Ra: Günəş tanrısı olan Ra, hər gün yenidən doğulmağı simvollaşdırır. O, gecə “ölür” və səhər yenidən doğulur. Bu dövr, bir “xaos”dan nizama keçidi göstərir.

Şamanizm və cilddəyişmə ilə bağlılıq. Misirdə, müqəddəs şaman və ya rahiblər müəyyən ritual ölümə ruhları təmizləyir və ölü dünyasına keçid etmələrinə kömək edirlər. Cild dəyişmə prosesləri də ölüm sonrası ruhların yenidən doğulması ilə əlaqələndirilir.

4. Şumer mədəniyyətində xaos və ölüm təsəvvürü. Şumer mədəniyyətində xaos ilkin yaradılışın və ilkin suyun təmsil etdiyi bir vəziyyət kimi qəbul edilir. Yenini yaratmaq üçün əvvəlcə nizamsızlıq içərisində olmağın vacibliyini düşünürlər. Şumer mifologiyasına görə, ölüm və yenidən doğulma dövrü çox vaxt İnanna və ya Bilgameşin səyahətləri ilə bağlıdır. Misal: “Bilgameş” eposunda Bilgameş, ölümsüzlük axtarışına çıxarkən, əvvəl ölümü qəbul edib insan həyatının məhdudiyyətlərini anlamağa başlayır. Bu da ölümün və həyatın nizamlı bir dövr olduğunu göstərir. “İnanna və Erşkigal” dastanında isə İnanna, yeraltı dünyaya səyahət edərkən, ölüm dünyasında öz cildini dəyişir, bu, onun gerçək aləmdən ruhlardünyasına keçid etməsidir.

Şamanizm və cilddəyişmə ilə bağlılıq. Şumer mədəniyyətində də, ritual ölümə cilddəyişmə prosesləri var idi. İnanna, digər tanrılar və qəhrəmanlar yeraltı dünyaya səyahət edərkən ölüm və həyat arasında bir keçid mərhələsi yaşayırlar.

Ümumi nəticəni və müqayisəni göstərən cədvəl:

MƏDƏNİYYƏT	XAOS VƏ ÖLÜM	ŞAMANİZM VƏ CİLDDƏYİŞMƏ
Hindistan	Xaos təbiətinin təmsilidir, ölüm yenidən doğulmanın başlanğıcıdır	Ruhların keçidi, “ritual ölüm” keçirən şamanlar
İran	Ahrimanın yaratdığı kaos, Ahura Mazda tərəfindən nizamlanır	Ruhların təmizlənməsi və yenidən doğulma
Misir	Ölüm və təkrarlanan həyat, Osiris və Ra ilə əlaqələndirilir	Ruhların ölü dünyasına keçidi, şamanlar vasitəsilə
Şumer	İlkin kaos, İnanna və Bilgameşin ölümə qarşılaşması	Ruhların yeraltı dünyasına keçidi, cilddəyişmə

Bu təhlil, hər bir mədəniyyətdə **xaosun** və **ölümün** fərqli şəkildə anlaşıldığını göstərir. **Hindistan**, **İran**, **Misir** və **Şumer** mədəniyyətlərinin hər biri **ölüm və keçid proseslərini** fərqli yollarla təmsil etsə də, **ritual ölümə cilddəyişmə** anlayışı ümumiyyətlə, **ruhların təmizlənməsi** və **yenidən doğulması** ilə əlaqəlidir. Hər mədəniyyətin özünəməxsus **mifoloji struktur** bu mövzunun necə qəbul edildiyini müəyyən edir.

Ədəbiyyat:

1. Kitabi-Dədə Qorqud. F.Zeynalov və S.Əlizadənin nəşri - B., Elm, 1988, 265 s. 71.
2. Kitabi-Dədə Qorqud. Drezden əlyazmasının düzəldilmiş elmi mətni. Ş.Cəməlidovun «Kitabi-Dədə Qorqud: tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiqat» kitabında. – B., Elm, 1999, 678 s.
3. Koroğlu. Paris nüsxəsi. – B., 1997, s. 198.
4. Koroğlu, B., “Lider” nəşriyyatı, 2005, 552 səh.
5. Rzasoy, S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi / S.Rzasoy. – B., Elm və təhsil, –2015. – 436 s., s. 360.
6. Авеста: Избранные гимны; Из Видевдата/Пер. с авест. И.Стеблин-Каменского. М, Наука, 1993, 425 с. 153. Авеста в русских переводах (1861-1996) / Сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И.В.Рака.- СПб.: Журнал «Нева»
7. Антонова Е.В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. – М., Наука, 1990, 287 с. - РХГИ, 1997.- 480 с.
8. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. В кн. Книга моего Деда Коркута» - М., 1962, с. 5-11
9. Белицкий М. Шумеры. Забытый мир. – М.: Вече, 2000, 432 с.
10. Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, религия. – М.: Наука, 1980, 333 с.

